

УДК 34.343

DOI <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019-10.21>

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ПРИНЦИПІВ РАДЯНСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Олійник Олена Сергіївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та процесу

(Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана,
м. Київ, Україна)

Статтю присвячено дослідженню історичного аспекту розвитку такого правового явища, як принципи кримінального права. Авторкою досліджується період, під час якого формувалося саме радянське кримінальне право та його основоположні начала. У статті проаналізовані окремі декрети РНК РСФРР «Про суд» від 24 листопада 1917 року № 1, від 7 березня 1918 року № 2 та від 20 липня 1918 року № 3, які охоплювали деякі положення кримінально-правового змісту, ґрунтувалися на положеннях законів повалених урядів, що не були скасовані революцією та не суперечили за своєю сутністю «революційній совісті й революційній правосвідомості». Наголошується, що судочинство за проаналізованими нормативними актами не обмежувалося формальним законом, а керувалося міркуванням справедливості, тобто «кримінальний суд» міг не взяти до уваги будь-яке посилення на пропуск строку давності й усупереч тим чи іншим запереченням формального характеру присудити явно справедливу вимогу. У 1919 року набули чинності розроблені на основі Кримінального уложення 1918 року Керівні засади з кримінального права РСФРР 1919 року, затверджені постановою Нарком'юсту 12 грудня 1919 року та введені в дію 4 серпня 1920 року. За радянських часів закон про кримінальну відповідальність було кодифіковано. Першим фундаментальним нормативним актом за час існування радянської влади стали Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік 1958 року, які є фундаментом для прийняття кримінальних кодексів союзними республіками. Цей акт ознаменував відмову від репресивних засад радянського кримінального законодавства та здійснив перехід до гуманізації цих засад, а також став орієнтиром для Загальної частини тогочасного кримінального законодавства. На зміст КК УРСР 1960 року впливала тенденція з демократизації суспільного життя в країні в період «відлиги». Кримінальне право України розвивалося в бік його гуманізації. Так, звужувалася й пом'якшувалася кримінальна відповідальність за діяння, які не становили великої небезпеки для суспільства й держави. КК УРСР відмовився від застосування інституту аналогії.

Ключові слова: принципи кримінального права, радянський період, керівні засади, судочинство.

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLES OF THE SOVIET CRIMINAL LAW

Oliinyk Olena Serhiivna,
Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Criminal Law and Procedure
(Kyiv National Economic University
named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine)

The article is devoted to the study of the historical aspect of the development of such a legal phenomenon as the principles of criminal law. The author explores the period during which Soviet criminal law and its basic principles were formed. The article analyzes the individual decrees of the RSFSR RNA "On the Court" No. 1 of November 24, 1917, No. 2 of March 7, 1918, and No. 3 of July 20, 1918, which covered some of the provisions of the criminal law content, based on the provisions of the laws of overthrown governments which were not abolished by the revolution and did not contradict in their essence "revolutionary conscience and revolutionary justice". The article emphasizes that judicial review of the normative acts analyzed was not limited to formal law, but was guided by a consideration of justice, that is, the "criminal court" could not take into account any reference to the limitation period and contrary to one or another objection to the formal nature of the case. In 1919 came into force developed on the basis of the Criminal Code of 1918 - Guidelines on the criminal law of the RSFSR in 1919, approved by the People's Commissar Decree of December 12, 1919 and entered into force on August 4, 1920. In Soviet times, the law on criminal liability was codified. The first fundamental normative act during the existence of Soviet power was the Foundations of Criminal Law of the USSR and the Union Republics in 1958, which became the basis for the adoption of criminal codes by the Union Republics. This act marked the rejection of the repressive principles of Soviet criminal law and made the transition to the humanization of these principles, and also became a benchmark for the General part of the then criminal legislation. The content of the Criminal Code of the Ukrainian SSR in 1960 was influenced by the tendency for democratization of public life in the country during the period of "thaw". The criminal law of Ukraine developed in the direction of its humanization. Thus, criminal liability for actions that did not pose a great danger to society and the state was narrowed and softened. The Criminal Code of the USSR refused to use the Institute of Analogy.

Key words: criminal law principles, soviet period, guiding principles, litigation.

Вивчення історичного досвіду щодо прояву й утілення принципів кримінального права має вагоме значення. У процесі історичного розвитку правової системи з'являються певні закономірності, які з часом можна назвати принципами. Радянський період відзначився активним розвитком політичних, соціальних та економічних відносин, які торкнулися всіх сфер суспільного життя та безпосередньо законодавства й окремих його норм. За радянських часів відбулася ґрунтова кодифікація законодавства про кримінальну відповідальність, здійснені переосмислення та перебудова всієї правової системи.

Таке дослідження виникнення, існування й розвитку основоположних начал кримінального права відіграє важливу роль і у визначенні напрямів розвитку в тому числі й сучасного законодавства про кримінальну відповідальність.

Питанням вивчення природи окремих принципів кримінального права присвячували роботи такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як П.С. Берзін, В.О. Гацелюк, І.М. Гна-

тів, О.П. Горох, О.О. Дудоров, Ю.Л. Дятлова, М.А. Залигіна, С.Г. Келіна, В.Н. Кудрявцев, М.А. Малигіна, М.В. Мазур, В.В. Мальцев, В.О. Навроцький, А.Е. Скакун, Л.Ю. Тимофєєва, В.І. Тютюгін, В.Д. Філімонов, Д.Ю. Фісенко, Є.Є. Чередніченко, К.В. Шундиків і багато інших.

Згадані науковці вивчали природу й основні ознаки загальноправових принципів кримінального права. Історичний аспект виникнення та становлення принципів кримінального права за радянських часів указаними авторами не вивчався.

Так, П.С. Берзін у роботах здійснював систематизацію принципів надав їм стислу характеристику, а також торкався окремих питань історії виникнення і становлення основоположних начал у різні історичні періоди. О.О. Дудоров та М.В. Мазур здійснювали порівняльну характеристику окремих злочинів і вивчали їх природу. Д.Ю. Фісенко досліджувала спеціальні принципи кримінального права й надавала їм характеристику.

Метою статті є дослідження історичних джерел, у яких безпосередньо втілено принципи радянського кримінального права, виокремлення їх ознак і з'ясування їх характеристики та способів закріплення у законі.

Упродовж лютого-жовтня 1917 року Тимчасовий уряд видав акти кримінального законодавства, які прямо не змінювали приписи законодавчих актів Російської імперії. Наприклад, Тимчасовим урядом видавалися акти амністії, які звільняли від відбування покарання осіб, засуджених за політичні й військові злочини, а також полегшували долю осіб, які відбували покарання за «загальнокримінальні» злочини. У березні 1917 року смертна кара скасовувалася, однак у липні 1917 року постановою уряду вона була відновлена. Постановою від 26 квітня 1917 року скасовувалося таке покарання, як заслання, яке змінювалося ув'язненням у фортеці, виправними арештантськими відділеннями, позбавленням усіх особистих прав і переваг.

Постановами уряду також уносилися зміни до кримінально-правових актів, які стосувалися посилення відповідальності за насильницькі злочини, злочини проти державної влади та державного ладу тощо.

Цікавими для дослідження вважаємо прийняті за радянських часів Декрети РНК РСФРР «Про суд» від 24 листопада 1917 року № 1, від 7 березня 1918 року № 2 та від 20 липня 1918 року № 3, які охоплювали деякі положення кримінально-правового змісту, ґрунтувалися на положеннях законів повалених урядів, які не були скасовані революцією та не суперечили за своєю сутністю «революційній совісті й революційній правосвідомості». У цих Декретах містилися положення, які дозволяли судами помилувати й відновити у правах тих, хто був засуджений попереднім поваленим радянською владою урядом, визначалися «різновиди» контрреволюційних сил – мародерство, саботаж та інші зловживання торгівців, промисловців, чиновників тощо. Судочинство за цими актами не обмежувалося формальним законом, а керувалося міркуванням справедливості, тобто суд міг не узяти до уваги будь-яке посилення на пропуск строку давності й усупереч тим чи іншим запереченням формального характеру присудити явно справедливу вимогу [1].

Кримінальне уложення 1918 року – законодавчий акт Нарком'юсту РСФРР – офіційно введений у дію не був. Містив розділи, глави та підрозділи, які стосувалися питань як Загальної частини, так й Особливої частини. Злочинні діяння за цим законом поділялися на злочини і проступки.

Зазначений законодавчий акт уже можна з упевненістю зарахувати до ґрунтовно розроблених кодифікованих актів тодішньої молодшої радянської держави. Водночас набрали чинності розроблені на основі цього акта Керівні засади з кримінального права РСФРР 1919 року, затверджені постановою Нарком'юсту 12 грудня 1919 року та введені в дію 4 серпня 1920 року.

Загальна частина згаданого документа визначала класовий підхід у пролетарському праві й складалася з восьми розділів, серед яких такі: «Про кримінальне право», «Про кримінальне правосуддя», «Про злочини та покарання», «Про стадії здійснення злочину», «Про співучасть», «Види покарання» тощо. Зміст кримінального права пов'язувався в документі з «правовими нормами й іншими правовими заходами, якими система суспільних відносин цього класового суспільства охороняється від порушення (злочину) шляхом репресій (покарання)». Цей законодавчий акт містив формально-матеріальне визначення поняття злочину, яким визнавалося порушення порядку суспільних відносин, що охороняється кримінальним правом (п. 5). Під покаранням розумілися «заходи примусового впливу, шляхом яких влада забезпечувала даний порядок суспільних відносин від порушення останнього» (п. 7). Називалися такі види покарань: застереження; вираження громадського осуду; примус до дії, що не являє фізичного позбавлення; оголошення бойкоту тощо (п. 25) [2].

Кримінальний кодекс (далі – КК) УРСР 1922 року являв собою кодифікований законодавчий акт УРСР, побудований на принципах радянського соціалістичного права та класових засадах. Перед КК УРСР 1922 року стояло завдання, що полягало в правовому захисті держави від злочинів і суспільно небезпечних елементів шляхом застосування до винних осіб покарання та інших заходів соціального захисту (ст. 5). Поняття злочину визначалося як формально-матеріальне, тобто як «суспільно небезпечна дія чи бездіяльність, що загрожувало засадам радянського ладу та правопорядку ...».

Структура документа включала Загальну («межі дії КК», «загальні засади застосування покарання», «визначення міри покарання», «роди і види покарань та інших заходів соціального захисту») й Особливу частини. Цим документом передбачалася можливість застосування КК УРСР 1922 року за аналогією «у випадку відсутності в КК прямих вказівок на окремі види злочинів, покарання чи інші заходи соціального захисту застосовуються згідно зі статтями КК, що передбачають найбільш схожі за важливістю і родом злочини, з дотриманням правил Загальної частини цього Кодексу» (ст. 10).

Особлива частина акта побудована залежно від родового (видового) об'єкта злочину (державні злочини, злочини проти порядку управління, посадові злочини, господарські злочини, злочини проти життя тощо) [3].

У 1924 році прийнятий і затверджений постановою Президії ЦВК СРСР такий нормативний акт, як Основні засади кримінального законодавства СРСР і союзних республік. Він містив чотири розділи: «Межі дії кримінального законодавства», «Загальні постанови», «Заходи соціального захисту та їх застосування судом», «Про умовно-дострокове звільнення від застосування визначеного судом заходу соціального захисту».

Перший розділ розглядуваного акта цікавий для дослідження тим, що в ньому закріплено принципи кримінальної відповідальності осіб, які перебували на території СРСР (ст. 1), відповідно до яких усі особи, які перебували на території СРСР, окрім іноземців, що «користувались екстериторіальністю», за вчинені злочини мали відповідати за «кримінальними законами місця вчинення злочину»; громадяни СРСР за вчинені за межами СРСР злочини в разі їх затримання на території СРСР підлягали відповідальності «за законами місця затримання або відання до суду чи слідству»; іноземці, що «користуються екстериторіальністю», підлягали відповідальності в порядку, визначеному дипломатичним шляхом.

Ці принципи мали передовий характер і надалі закріплені в законах про кримінальну відповідальність, прийнятих пізніше, які стали більш демократичними.

В інших розділах розглядуваного нормативного акта злочини поділялися на дві категорії: 1) злочини, «спрямовані проти основ радянського ладу, встановленого в СРСР волею робітників і селян, а тому визнаються найбільш небезпечними»;

2) усі інші злочини. Такий поділ суспільно небезпечних діянь (злочинів) давав суду можливість визначати караність останніх. В Основних засадах закріплювалася аналогія в застосуванні кримінального законодавства (ст. 3); визначалися мета застосування заходів соціального захисту (запобігання злочинам, виправно-трудовий вплив на засуджених тощо) (ст. 4) тощо.

КК УСРР 1927 року – кодифікований законодавчий акт, який набрав чинності 1 липня 1927 року та включав в себе загальносоюзні кримінальні закони, побудовані на принципах радянського соціалістичного права, класових засадах і посиленні репресивної функції радянської держави. Поділявся Кодекс на Загальну (містила шість підрозділів: завдання КК, межі його чинності, загальні засади кримінальної політики УРСР, заходи соціального захисту, порядок застосування судово-виправних заходів соціального захисту) й Особливу частини [4].

Першим фундаментальним і ґрунтовним нормативним актом за час існування радянської влади стали Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік 1958 року, які є фундаментом для прийняття кримінальних кодексів союзними республіками СРСР. Цей акт ознаменував собою відмову від репресивних засад радянського кримінального законодавства та здійснив перехід до гуманізації цих засад, а також став орієнтиром для Загальної частини тогочасного законодавства. Основи склалися з чотирьох розділів: «Загальні положення» (завдання кримінального законодавства (ст. 1), його зіставлення із законодавством союзних республік (ст. 2), підстави кримінальної відповідальності (ст. 3), дія кримінальних законів СРСР і союзних республік щодо діянь, учинених на території СРСР (ст. 4) та за її межами (ст. 5), дія кримінального закону в часі (ст. 6)); «Про злочини» (давалося загальне поняття злочину (ст. 7), умисного та необережного його вчинення (ст. ст. 8, 9), містилися положення про відповідальність неповнолітніх (ст. 10), надавалося поняття неосудності (ст. 11), поняття необхідної оборони тощо).

КК УРСР 1960 року – кодифікований законодавчий акт, який набрав чинності 1 квітня 1961 року й утратив чинність 1 вересня 2001 року у зв'язку з набранням чинності чинним КК України 2001 року. Загальна частина містила положення, що визначали завдання КК, його співвідношення із загальносоюзним кримінальним законодавством, називали підстави кримінальної відповідальності (ст. ст. 1–3), визначали межі чинності КК УРСР і чинності кримінального закону в часі (ст. ст. 4–6), визначали поняття злочину (ст. 7), умисного та необережного вчинення злочину (ст. ст. 8, 9), особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх (ст. 10), примусових заходів виховного (ст. 11) і медичного (ст. 13) характеру, поняття неосудності (ст. 12), крайньої необхідності (ст. 16), співучасті (ст. 19) тощо. Глава IV нормативного акта визначала мету покарання (ст. 22) та види покарань (ст. 23), серед яких називалися виняткова міра покарання – смертна кара (ст. 24), позбавлення волі тощо.

Особлива частина документа складалася з глав і підрозділів, які будувалися залежно від родового (видового) об'єкта злочину й охоплювали такі групи злочинів: державні злочини (глава I), 2); злочини проти соціалістичної власності (глава II); злочини проти життя, здоров'я, волі, честі й гідності особи (глава III); злочини проти особистої власності громадян (глава V); службові злочини (глава VII); злочини проти правосуддя (VIII); злочини проти порядку управління (глава IX) тощо.

На зміст КК УРСР 1960 року впливала тенденція з демократизації суспільного життя у країні в період «відлиги». Кримінальне право України розвивалося в бік його гуманізації. Так, звужувалася й пом'якшувалася кримінальна відповідальність за діяння, які не становили великої небезпеки для суспільства й держави. КК УРСР відмовився від застосування інституту аналогії. У ньому наголошувалося, що єдиною підставою

для кримінальної відповідальності було встановлення в діянні особи складу злочину. Тепер максимальний строк позбавлення волі становив 10 років, а за особливо тяжкі злочини та для особисто небезпечних рецидивістів – 15 років [5].

Водночас КК УРСР включав ст. 62 «Антирадянська агітація і пропаганда», яка забезпечувала збереження на практиці політичних репресій проти інакомислячих.

У роки перебудови в кримінальне законодавство, яким керувалися в Україні, уносилися зміни й доповнення, зумовлені процесами, що відбувалися в соціально-економічній і політичній сферах. Так, у 1985–1986 роках кримінальне законодавство змінювалося у зв'язку з проведенням політики щодо посилення боротьби з пияцтвом, а також одержанням нетрудових доходів. У 1986 році в Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік було встановлено, що в разі заміни в порядку помилування смертної кари позбавленням волі останнє могло бути призначене й на строк понад 15 років, але не більше ніж 20 років. У 1987 році в загальносоюзне законодавство були внесені зміни й доповнення у зв'язку з приєднанням СРСР до міжнародних конвенцій щодо наркотиків, СНІДу, заручників.

Загострення соціально-політичної ситуації в країні, активізація громадсько-політичних рухів, боротьба за владу різних угруповань, партій і рухів призвели до змін і доповнень у Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», зумовили прийняття законів СРСР «Про захист честі і гідності Президента СРСР» від 2 квітня 1990 року, «Про кримінальну відповідальність за блокування транспортних комунікацій та інші незаконні дії, які посягають на нормальну і безпечну роботу транспорту» від 23 жовтня 1990 року. 2 липня 1991 року Верховна Рада СРСР прийняла Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, що стали останнім законодавчим актом радянської влади про кримінальну відповідальність. Розвал Радянського Союзу став на заваді введенню в дію цього нормативного акта. У законі в розділі I з'явилася ст. 2, у якій перераховані принципи, а саме зазначалося: «Кримінальне законодавство Союзу РСР і республік ґрунтується на принципах законності, рівності громадян перед законом, невідворотності відповідальності, особистої і винної відповідальності, справедливості, демократизму і гуманізму».

Особа, яка вчинила злочин, підлягає кримінальній відповідальності незалежно від походження, соціального, посадового та майнового стану, расової та національної належності, політичних переконань, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду й характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Ніхто не може бути визнаний винним у скоєнні злочину й підданий кримінальному покаранню, інакше як за вироком суду та відповідно до закону. Ніхто не може двічі нести кримінальну відповідальність за один і той самий злочин.

Також з'явилися норми про класифікацію злочинів (ст. 9), форми вини (ст. 10), обмежену осудність (ст. 15), учинення злочину організованою групою (ст. 20), повторність, сукупність і рецидив злочинів (ст. ст. 21–23). Натомість в Основах були відсутні норми про приховування та недонесення про вчинення злочину. У документі містився окремий розділ, присвячений обставинам, що виключають злочинність діяння (необхідна оборона (ст. 24), затримання особи, що вчинила злочин (ст. 25)), тощо [6].

Отже, законодавство в перебудовний період зазнавало низки змін. У ньому певною мірою став виявлятися новий для радянської правової системи принцип центрального становища інституту прав і свобод особи. Воно за своїм змістом ставало більш демократичним і гуманним. Проте правові акти як союзного, так і республіканського (у тому числі УРСР) рівня не змогли переломити процес розвитку країни, зупинити, а згодом і подолати кризові явища. Отже, розглядувані вище кодифіковані законода-

вчі акти про кримінальну відповідальність за своїм змістом є найбільш наближеними до сучасного законодавства цієї галузі.

Отже, за радянських часів у кримінальному законодавстві з'являлися та втрачали свою чинність такі принципи: принцип аналогії закону, наприклад, поступово поступився місцем принципу законності; принцип зворотної дії закону, що пом'якшував чи скасовував відповідальність; принцип невідворотності кримінальної відповідальності; принцип соціальної справедливості; принцип рівності громадян перед законом тощо. Появі останніх сприяла активна демократизація суспільства, що стала наслідком політики «відлиги», за якої поступово відійшов в історію такий принцип, як принцип аналогії закону. Загалом названі принципи мали передовий характер і зберегли свій зміст, утілюючись у нормах сучасного законодавства. Використання такого історичного досвіду є, на наш погляд, правильним, таким, що відповідає сучасним тенденціям розвитку цієї сфери суспільних відносин.

Список використаних джерел:

1. Про суд : Декрет РНК РСФРР № 1 від 24 листопада 1917 року.
2. Керівні засади з кримінального права РСФРР 1919 року, затверджені постановою Нарком'юсту 12 грудня 1919 року та введені в дію 4 серпня 1920 року.
3. Кримінальний кодекс УСРР 1922. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 17 : Кримінальне право / В.Я. Тацій (відп. ред.) та ін. С. 477.
4. Кримінальний кодекс УСРР 1927. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 3 : К – М. 792 с.
5. Кримінальний кодекс УРСР 1960. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 17 : Кримінальне право / В.Я. Тацій (відп. ред.) та ін. С. 476.
6. Основы законодательства СССР от 02.07.1991 № 2281-I. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/17>.